

Задовольняйся не покаранням злочинців, а попередженням злочинів.

Пері анур

§ 1. ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ: ЇЇ ПРИРОДА, СУТЬ, ПОНЯТТЯ ТА ВИДИ

З точки зору права правопорушення є проявом сваволі, нехтуванням тими правилами, які схвалені й встановлені державою для підтримання соціального порядку та забезпечення прав, свобод та законних інтересів громадян. Із соціальної точки зору правопорушення завжди є вчинком, який завдає шкоди інтересам окремих громадян чи юридичних осіб, а нерідко — й інтересам усього суспільства. Тому держава має не тільки здійснювати роботу щодо усунення причин та умов правопорушень, а й протидіяти правопорушенням, переслідувати порушників, притягувати їх до відповідальності.

Одним із основних засобів забезпечення правомірної поведінки та боротьби з правопорушеннями є юридична відповідальність. Щоб зрозуміти поняття та значення цього правового інституту, звернемося до його природи.

Професор С. С. Алексеев відзначає, що історично поняття "юридична відповідальність" склалося у зв'язку з необхідністю відобразити такі юридичні санкції, які виражають суспільний осуд поведінки правопорушника та мають за мету здійснення глибокого впливу на нього (його волю та свідомість)¹.

Отже, юридична відповідальність є одним зі специфічних проявів соціальної відповідальності. Тобто, юридична відповідальність — соціальна відповідальність, регламентована правовими нормами. Це форма, якої набуває соціальна відповідальність особи в державно організованому суспільстві.

Необхідно зауважити, що соціальна відповідальність може існувати і дійсно існує поза будь-якою юридичною регламентацією (наприклад, відповідальність моральна).

Необхідність правової регламентації — правового оформлення відповідальності особи — знаходить своє пояснення в цінності самого права, об'єктивній властивості, (нормативність, формальна визначеність норм, забезпечення їх організованим державним примусом та ін.) яка робить його в більшості випадків найефективнішим регулятором суспільних відносин.

Але було б неправильним із логічного та фактичного боку протиставляти юридичну відповідальність (як вид) соціальній відповідальності (як родовому явищу). Достатньо, наприклад, відзначити, що стосовно деяких суб'єктів, скажімо, моральна відповідальність на сьогодні ефективніша, ніж відповідальність правова. Очевидно, завдання полягає в тому, щоб використати належним чином усі види соціальної відповідальності та поєднувати їх у процесі впливу на поведінку людей. Суть соціальної відповідальності полягає в обов'язку особи підпорядкувати свою поведінку суспільній необхідності. Отож її змістом є поведінка особи відповідно до реальних суспільних потреб. Це стосується позитивного змісту (аспекту) соціальної відповідальності. В юридичній літературі виділяється ще два боки цього явища — відповідальність негативна та ретроспективна¹. Так, негативні наслідки діяльності суб'єкта складають зміст його негативної відповідальності, а визначення його вини та міри покарання — відповідальність ретроспективну.

Що стосується юридичної відповідальності, то в позитивному значенні вона становить собою особливий зв'язок, особливі взаємини громадян із державою. Точніше, це регламентований правом зв'язок фізичної особи (громадянина, іноземця, особи без

громадянства) з державою². У рамках вказаного зв'язку держава покладає на вищевказаних осіб ряд юридичних обов'язків і вимагає їх виконання (а також дотримання заборон). Внаслідок об'єктивно здійснюваної залежності від держави громадянин зобов'язаний виконувати приписи, дотримуватися заборон, передбачених законодавством. Більша частина загальних юридичних заборон та приписів має досить загальний характер і поширюється на всіх суб'єктів права.

Загальні конституційні обов'язки на основі юридичних фактів громадянства чи проживання на території держави (іноземці та особи без громадянства) породжують загальні (абсолютні) правові зв'язки конкретної фізичної особи з державою.

Отже, у позитивному значенні юридична відповідальність є абсолютним відношенням, яке являє собою добросовісне виконання своїх обов'язків перед громадянським суспільством, правовою державою, колективом людей і окремою особою, іншими словами — це відповідальне ставлення до виконання обов'язку.

Ретроспективна відповідальність настає саме в силу того, що суб'єкт своїми діями порушує відносини юридичної відповідальності, чинить безвідповідально. Тому ретроспективна юридична відповідальність — це теж правові відносини, але конкретні, індивідуалізовані, що виникають на підставі правопорушення.

Від моральної, політичної відповідальності юридична відповідальність відрізняється такими рисами:

1. Юридична відповідальність — це стосунки між державою та особою, яка порушила правову поведінку.
2. Ці стосунки заздалегідь передбачені нормами права, регламентуються ними, тому є правовими відносинами.
3. Юридична відповідальність настає внаслідок порушення формально визначених юридичних правил чи основаних на них індивідуальних приписів. При застосуванні

інституту юридичної відповідальності повинна бути точно зафіксована порушена правова норма, а міра покарання визначається в рамках встановленої для конкретного випадку санкції.

4. Юридична відповідальність матеріалізується у специфічному державному впливі (покаранні) та реалізується, як правило, за допомогою застосування заходів державного примусу.

5. Процес попереднього розслідування та вирішення справ про правопорушення, порядок здійснення призначеної міри покарання також регламентується спеціальними (процесуальними) юридичними нормами.

Перелічені основні риси ретроспективної юридичної відповідальності складають її поняття¹. А тому ретроспективна юридична відповідальність — *це визначені правом несприятливі наслідки, що настають для конкретної особи у зв'язку з вчиненням нею правопорушення.*

Іноді в науковій літературі при визначенні поняття юридичної відповідальності має місце поєднання позитивного та ретроспективного аспектів. Із цим можна погоджуватися чи пі, але однозначним є той факт, що для правопорушника юридична відповідальність означає в кінцевому підсумку зазнання впливу санкцій правових норм, які містять вказівку на правові наслідки недотримання та порушення конкретних норм.

Виходячи з цього, можна зробити висновок, що для настання юридичної відповідальності необхідна наявність двох факторів:

1) наявність у діянні особи складу правопорушення;

2) факт застосування права уповноваженим суб'єктом, тобто мотивоване рішення цього суб'єкта про притягнення особи до конкретного виду юридичної відповідальності.

Юридична відповідальність не зводиться до державного примусу. Вона лише проявляється в процесі його здійснення і виникає після встановлення факту правопорушення.

Положення юридичної відповідальності локалізуються в різних галузях права. Це, у свою чергу, призвело до поділу юридичної відповідальності на види. Тому розрізняють такі *види юридичної відповідальності*:

кримінальна, адміністративна, цивільно-правова, дисциплінарна, матеріальна та конституційна.

Кримінальна відповідальність — різновид ретроспективної відповідальності, що полягає у застосуванні до винної у вчиненні злочину фізичної особи виду й міри кримінального покарання.

Адміністративна відповідальність — накладення на винних фізичних (юридичних) осіб, які порушили правила поведінки, адміністративних стягнень, що створюють для цих осіб (колективів) несприятливі наслідки особистого, майнового, морального та іншого характеру.

Цивільно-правова відповідальність — накладення цивільно-правових стягнень (неустойки, штрафу, пені і відшкодування збитків) на фізичну чи юридичну особу за невиконання або неналежне виконання зобов'язань або за заподіяння позадоговірної майнової шкоди, а також за порушення деяких особистих немайнових прав (честь, гідність особи та ін.).

Дисциплінарна відповідальність — різновид ретроспективної юридичної відповідальності особи за порушення норм права, що регулюють відповідну дисципліну, і застосування до порушника дисциплінарних стягнень. Розрізняють такі види дисциплінарної відповідальності: державну, трудову, військову, навчальну та ін.

Матеріальна відповідальність працівників — різновид ретроспективної юридичної відповідальності працівника за майнову (матеріальну) шкоду, заподіяну підприємству, установі, організації внаслідок порушення покладених на нього трудових обов'язків.

Конституційно-правова відповідальність — різновид юридичної відповідальності, що має складний політико-правовий характер. Її суб'єктами можуть бути органи державної влади (насамперед вищі органи держави та їх посадові особи), а також фізичні особи.

Відомо, що виконання приписів конституційного права забезпечується практично всіма видами юридичної відповідальності. З цього погляду конституційна відповідальність може трактуватися як юридична відповідальність взагалі. Проте існує і власне конституційна відповідальність із притаманними лише їй конкретними формами та механізмами, колом суб'єктів і санкціями.

Поняття конституційної відповідальності вужче, ніж поняття відповідальності за порушення норм конституційного права. Водночас цей вид юридичної відповідальності пов'язаний не лише з порушеннями конституційно-правових норм. Підставами для притягнення до конституційної відповідальності можуть бути і порушення норм інших галузей права, зокрема кримінального.

Особливістю конституційної відповідальності є те, що вона може застосовуватися за умов, коли норми права взагалі не порушуються. В цих випадках відповідальність пов'язується з тими діями, що розцінюються як негативні в політичному плані: наприклад, передбачена ст. 87 Конституції України колективна відповідальність Кабінету Міністрів перед Верховною Радою. На відміну від відповідальності Президента України у порядку імпичменту (ст. 111 Конституції України), коли її підстави прямо визначені в Основному Законі, політична відповідальність уряду перед парламентом значною мірою є суб'єктивною. Притягнення уряду до політичної відповідальності (колективної чи індивідуальної) визначається не критеріями законності дій уряду або його окремих членів, а конкретними потребами політики, відображеної у волевиявленні депутатів парламенту, їх оцінкою діяльності та намірів уряду. Така оцінка звичайно має не юридичний, а політичний характер. Вважається, що уряд здійснює свої функції доти, доки його діяльність задовольняє парламент. Але насправді характер і значення цієї форми конституційної відповідальності визначаються розстановкою партійно-політичних сил у державі та в самому парламенті.

Існують також інші форми конституційної відповідальності. Наприклад, відповідальність депутатів перед парламентом, відповідальність у системі органів виконавчої влади за принципом субординації, відповідальність особи, що впливає зі стану громадянства, тощо. Відповідний характер мають конституційно-правові санкції, зокрема, усунення з

поста чи посади, вимушена відставка, дострокове розформування (розпуск) органу державної влади, скасування або припинення дії акту державної влади, позбавлення громадянства тощо¹.

Дискутується питання про видову самостійність процесуальної, екологічної, сімейної та інших варіантів юридичної відповідальності.

Крім галузевого, існує ще один поділ юридичної відповідальності на види. Критерієм цього поділу є державні органи, які уповноважені накладати відповідальність.

Зокрема, розрізняють: а) відповідальність, яка накладається органами державної влади; б) відповідальність, що накладається судовими органами та іншими юрисдикційними органами; в) відповідальність, до якої правопорушник притягається адміністративними органами (органами державного управління)¹.

Усі види юридичної відповідальності мають предметну та юридичну спільність, а тому складають якісно однорідну правову тканину.

По-перше, всі норми відповідальності мають однакову структуру, яка, як правило, складається з гіпотези, що вказує на умови дії правової норми, диспозиції, що описує правопорушення та санкції і визначає вид та розмір покарання.

По-друге, всі норми, що передбачають юридичну відповідальність регулюють один і той же тип відносин, що виникає на підставі правопорушення.

По-третє, вказані відносини регулюються єдиним методом — методом покарання правопорушника.

По-четверте, застосування норм юридичної відповідальності ґрунтується на загальних принципах.

По-п'яте, єдність мети інституту юридичної відповідальності.

По-шосте, застосування юридичних санкцій (заходів відповідальності) забезпечується переважно державним примусом (у поєднанні з переконанням).

Таким чином, усі види юридичної відповідальності вирішують одні й ті ж завдання, виконують одні й ті ж функції, мають єдину кінцеву мету, а саме: ліквідація правопорушень у суспільстві.

Вирішуючи свої безпосередні завдання, всі види юридичної відповідальності функціонують у тісній взаємодії між собою.

Отже, є всі необхідні, фактичні та теоретичні підстави назвати інститут юридичної відповідальності як особливий правоохоронний інститут всієї системи права.

---

§ 2. ЗАГАЛЬНІ ПРИНЦИПИ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Будучи відносно самостійним компонентом правової системи, інститут юридичної відповідальності базується на загальних керівних засадах — принципах. У цих принципах знаходять своє вираження загальні принципи права, тобто ті об'єктивно обумовлені начала, відповідно до яких будується система права, правове регулювання в суспільстві.

З'ясування принципів юридичної відповідальності має пізнавальне значення, оскільки їх сукупність дає узагальнену характеристику відповідальності в праві, дозволяє розкрити суть цього правового інституту.

В загальних принципах відповідальності відображаються стійкі закономірні зв'язки, завдяки яким інститут відповідальності існує та функціонує. Це внутрішні закономірності існування та дії інституту юридичної відповідальності, що відображають його зміст, специфіку та призначення.

Практична роль принципів юридичної відповідальності полягає в тому, що вони: 1) спрямовують правотворчу діяльність щодо удосконалення законодавства про юридичну відповідальність; 2) визначають порядок, процес регулювання відносин, що виникають із правопорушень. У юридичній літературі немає чіткості та єдності при виділенні принципів юридичної відповідальності¹.

Аналізуючи різні точки зору науковців, а також враховуючи зміст інституту юридичної відповідальності та практику застосування його норм, виділяють такі *принципи*:

- 1) законність;
- 2) невідворотність і своєчасність відповідальності;
- 3) недопустимість подвійності відповідальності за одне правопорушення;

4) індивідуалізація, персоніфікація;

5) регламентованість.

Розглянемо більш детально наведені принципи.

Принцип законності. Єдиною законною підставою застосування норм відповідальності є наявність факту правопорушення.

Детально питання правопорушення вже розглядалось у розділі XXI підручника. Тому слід було зазначити лише наступне: в умовах демократичного правового режиму ніякі соціальні, расові, моральні чи інші якості особи, її минуле, її родинні та інші зв'язки, вольові настанови, які не проявилися в антисуспільній поведінці — ніщо не може бути підставою виникнення юридичної відповідальності, крім самого факту правопорушення.

Правда, в судовій, адміністративній, дисциплінарній практиці, на жаль, інколи зустрічаються випадки безпідставного притягнення особи до відповідальності.

Принцип невідворотності й своєчасності відповідальності. Між правосуддям і юридичною відповідальністю конкретної особи існує генетичний зв'язок: правопорушення породжує відповідальність. Іншими словами, немає юридичної відповідальності без правопорушення так само, як немає (не повинно бути) правопорушення без юридичної відповідальності. Випадки застосування санкції без достатньої законної підстави — правопорушення, що рідко зустрічаються, в основному пояснюються помилками в кваліфікації діяння.

Якщо здійснюється факт правопорушення, а відповідальність не настає, то це завжди завдає моральної шкоди авторитету закону, підриває ідею законності та справедливості у свідомості громадян нашої держави. При цьому шкода, заподіяна бездією закону, негайно матеріалізується в нові правопорушення, оскільки провокуватиме думку про можливість уникнення юридичної відповідальності. Отже, зрозумілим стає принцип

своєчасності.

Всякий принцип є принципом доти, доки він не знає винятків. Проте необхідно пам'ятати, що при застосуванні юридичної відповідальності у кожному випадку слід враховувати вимоги доцільності при виборі міри відповідальності. Деякі автори навіть вважають *доцільність*

ще одним, окремим принципом юридичної відповідальності

²

. З цим цілком можна погодитись.

Отже, невідворотність і своєчасність — важливі принципи юридичної відповідальності, їх реалізація — один із надійних засобів підвищення ефективності в плані попередження правопорушень, а отже і зниження їх рівня.

Принцип заборони двічі притягати до відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення (ст. 61 Конституції України). Цей принцип також може бути сформульований як недопустимість компонування двох і більше юридичних відповідальностей за фактично одне правопорушення.

Цей принцип не є безспірний. Так, деякі автори вважають можливим поєднання, наприклад, адміністративної відповідальності з дисциплінарною¹. Інші вважають таке поєднання недоцільним

²

Будь-який галузевий інститут юридичної відповідальності здійснює штрафну, каральну функцію, всі інститути відповідальності використовують покарання як метод регулювання деліктних відносин. Тому недопустимість подвійної відповідальності за одне правопорушення виражає також принцип *економії каральних заходів*, який у свою чергу служить виявом *манізму* права.

гу

Проте треба зауважити, що заходи щодо захисту суб'єктивних прав реалізують каральні штрафні функції шляхом застосування державного примусу. Саме тому можлива

паралельна дія інституту юридичної відповідальності, з одного боку, та інституту відновлення порушених прав — з іншого.

Принцип індивідуалізації. Всі громадяни держави рівні перед законом у тому розумінні, що є носіями рівних прав та рівних обов'язків. Отож, невиконання цих обов'язків повинно тягти за собою в принципі однакову, рівну правову відповідальність.

Юридична відповідальність ефективна тільки за умови, що її носій персонально визначений. Із точки зору права кожен особисто відповідальний за власну вину. Тут не може бути "кругової поруки".

Юридична відповідальність накладається або на окрему автономно діючу фізичну особу, або на суб'єктів — членів певного колективу. В останньому випадку юридична відповідальність розподіляється між членами та керівниками колективу відповідно до долі вини кожного щодо скоєного правопорушення. Водночас слід зауважити, що у майнові відносини вступають не керівники господарських організацій, а самі організації — юридичні особи. Однак з іншого боку, всі дії, що здійснюються юридичними особами, це дії їх посадових осіб. Останні формулюють та проявляють волю зазначених суб'єктів права. Якщо ж керівники господарських організацій винні у порушенні норми права, то саме вони і є суб'єктами юридичної відповідальності.

Принцип регламентованості. Необхідним принципом юридичної відповідальності є правова регламентація процесу його здійснення. У всякому випадку йдеться про реалізацію основних моментів, етапів розвитку юридичної відповідальності як матеріального правовідношення.

Таку регламентацію здійснюють норми процесуального права, породжені наявністю певних фактів процесуальних правовідносин, через які проявляються відносини юридичної відповідальності.

Необхідність процесуально-правової регламентації юридичної відповідальності пояснюється перш за все тим, що вона (відповідальність) переважно спрямована на здійснення покарання. Воно неможливе без застосування заходів державного примусу. В процесі розслідування правопорушення, уточнення елементів його складу, збору доказів,

встановлення об'єктивної істини щодо конкретної справи неможливо обійтися без застосування примусових акцій. При цьому заходи державного примусу можуть бути застосовані як компетентними органами, так і посадовими особами держави. Встановлена законодавством процедура розслідування і вирішення справ щодо правопорушення дозволяє також оперативно реагувати на кожен факт порушення порядку.

В загальній теорії права існує також точка зору про наявність окремого принципу юридичної відповідальності — справедливості¹. Але ряд учених ототожнює цей принцип із принципом індивідуалізації чи іншими принципами і вважає, що при наявності всіх вищевикладених принципів принцип справедливості виводиться шляхом штучного конструювання². Отже, загальні принципи інституту юридичної відповідальності можна визначити як фундаментальну ідею, що відображає суть, природу та призначення цього правового інституту.

---

§ 3. МЕТА І ФУНКЦІЇ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Дослідження загальної теорії юридичної відповідальності містить у собі дослідження її функцій, що визначаються метою (завданнями) даного правового інституту. З'ясування мети, а отже і функцій юридичної відповідальності, необхідне для глибокого розуміння суті цього правового інституту, а в кінцевому підсумку така необхідність обумовлена потребами більш ефективного використання та подальшого удосконалення

законодавства щодо юридичної відповідальності.

Цілком зрозуміло, що мета та функції інституту юридичної відповідальності є конкретними проявами загальної мети права і його окремих функцій.

Мета права полягає перш за все в правильному відображенні існуючих суспільних відносин, тобто тих об'єктивних закономірностей, яким вони підпорядковані. Право розвивається відповідно до розвитку суспільства.

Таким чином, мета права полягає в закріпленні певної поведінки всіх суб'єктів суспільного життя, що беруть участь у певних відносинах.

Основна мета права визначає зміст його основних функцій (тобто найбільш важливих напрямків дії права).

Інститут юридичної відповідальності, безперечно, бере участь у реалізації охоронної та виховної функцій права. Його мету в загальній формі можна визначити як охорону правопорядку.

Однак у юридичній літературі єдиної точки зору з цього приводу немає. Зокрема, в працях професорів І. Самоценка та М. Фарушкина обґрунтовується наявність двох цілей юридичної відповідальності: захист правопорядку та виховання громадян, які в свою чергу "переплітаються" між собою і утворюють більш конкретну мету юридичної відповідальності — попередження правопорушення³.

Інші науковці розрізняють такі *види мети* юридичної відповідальності:

а) загальну превенцію правопорушення;

б) покарання правопорушника;

в) вплив на свідомість правопорушника;

г) моральну перебудову особи;

Г) формування у людини, яка порушила норми права, установки на правомірну поведінку надалі;

д) виховний вплив на інших людей для запобігання правопорушенням з їхнього боку¹.

Мета юридичної відповідальності в свою чергу визначає її функції.

Функції юридичної відповідальності — головні напрями юридичного впливу як на правопорушника, так і на інших осіб, з метою захисту правопорядку і виховання суб'єктів права, які вчинили чи можуть вчинити правопорушення.

Функції юридичної відповідальності:

—превентивна (запобіжна);

—виховна;

—репресивна (каральна);

—компенсаційна (поновлююча);

—сигналізаційна (інформативна) та ін.

Звичайно, коли законодавець формулює склад правопорушення в нормах юридичної відповідальності, він прагне ці правопорушення відвернути, попередити. Без сумніву, тут мова йде про превентивний державний примус, завдання якого полягає в переборенні мотивів протиправної поведінки у свідомості людей, якщо такі мотиви існують. Не завжди мотив страху перед покаранням спроможний перебороти мотиви, які протистоять йому, але цілком очевидно, що для багатьох суб'єктів він стає вирішальним та утримує їх від правопорушень.

Отже, можна зробити висновок, що інститут юридичної відповідальності перш за все здійснює функцію загального попередження правопорушень. І саме завдяки цьому інститут права бере участь в охороні правопорядку, в реалізації охоронної функції права.

Факти правопорушення спонукають інститут відповідальності до активної дії, приводячи в рух відповідну норму відповідальності. А це означає, що безпосередня мета цього інституту у випадку скоєння правопорушення полягає в покаранні правопорушника. Тому і безпосередньою функцією інституту, який розглядається, є функція каральна.

Кінцева мета (ціль) інституту юридичної відповідальності — це ліквідація правопорушень у державі. І вона не може бути досягнуто тільки з остраху, оскільки правовий порядок у державі, який базується на страху перед покаранням, ніколи не може стати стійким, стабільним та надійним. Запорукою істинного правопорядку може бути тільки єдність об'єктивно правомірної поведінки всіх членів суспільства з їх глибокою внутрішньою повагою до права, з потребою людей дотримуватись приписів юридичних норм, що виражають суспільно корисні інтереси.

§ 4. ОСНОВИ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ВІДПОВІДНО ДО КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ

Велику увагу в Конституції приділено питанням, що регулюють підстави і порядок притягнення до юридичної відповідальності, а також порядок виконання накладених стягнень. Цей порядок чітко описано в її нормах, а хід його виконання особливим чином контролюють суспільство і держава за допомогою спеціальних правових інститутів — суду, прокуратури, міліції, адвокатури. Наприклад, Конституція України містить декілька положень про відповідальність особи, які мають принциповий характер. Щоправда, слід пам'ятати, що ці норми стосуються лише індивіда (людини і громадянина). Питання відповідальності юридичних осіб Конституція України прямо не зачіпає.

Однією з найголовніших конституційних норм щодо відповідальності є ст. 61 Основного Закону, яка закріплює особистий характер відповідальності та заборону двічі притягати до відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення.

Особистий характер відповідальності означає, що особа відповідає лише за власну поведінку, на неї не може бути покладена відповідальність за дії інших осіб і, аналогічно, інші особи не повинні відповідати за її вчинки. Однак батьки можуть нести відповідальність у разі вчинення їхніми неповнолітніми дітьми протиправних дій не за самі ці дії, а за нехтування своїми обов'язками щодо виховання дітей та контролю за їхньою поведінкою.

Заборона притягати двічі до відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення означає, зокрема, що ніхто не може бути двічі покараний за один і той самий злочин (лат. «non bis in idem»). Проте допускається притягнення за одне

правопорушення до кількох різних видів відповідальності. Наприклад, водій, який через свою неухважність порушив правила дорожнього руху і пошкодив інший автомобіль, у разі відсутності в нього страхування буде змушений відшкодувати власнику пошкодженого транспорту вартість ремонту (цивільно-правова відповідальність). За це саме порушення він може бути позбавлений прав водія на певний термін (адміністративна відповідальність).

Уст. 62 Конституції України викладено фундаментальний принцип кримінальної відповідальності, який діє в усіх цивілізованих країнах і має назву «*презумпція невинуватості*».

Цей принцип полягає у наступному: особа, попри всі підозри, які виникають щодо неї, вважається невинною у вчиненні злочину, поки відповідні державні органи не доведуть її вину перед судом, а суд, визнавши вину доведеною, не винесе цій особі обвинувального вироку. Обов'язок доводити вину лежить на державних органах, особа має право, але не зобов'язана доводити свою невинність. Недоведення вини особи у вчиненні злочину прирівнюється до доведення її невинності, і людина у цьому разі вважається цілком реабілітованою, очищеною від висунутого проти неї обвинувачення. Обвинувачення не може будуватися на припущеннях, непрямих доказах, а всі сумніви, що виникають у слідчого, прокурора чи суду і які у процесі розслідування чи судового розгляду не вдається усунути, повинні тлумачитися на користь обвинуваченого.

Виходячи з пріоритету загальнолюдських моральних цінностей перед інтересами боротьби зі злочинністю, Конституція України (ст. 63) встановлює, що *особа може відмовитися давати свідчення (пояснення) щодо себе, своїх близьких родичів чи членів сім'ї* /¹. Це означає, що за таку відмову людина не буде нести відповідальність.

Ст. 58 Конституції України встановлює ще одне важливе правило — *відповідальність за правопорушення має базуватися виключно на законі*.

Ніхто не може нести відповідальність за дію чи бездіяльність, які в момент їх вчинення не були передбачені тим чи іншим законом як правопорушення.

Конституція України містить і декілька положень, які стосуються особливостей окремих видів відповідальності. Зокрема, *конфіскація майна громадянина може застосовуватися лише судом* і тільки на основі положень закону (ст. 41). Особи, засуджені супом по будь-якого покарання, залишаються громадянами й користуються всіма правами людини

за винятком тих обмежень, що визначені законом і встановлені вироком суду (ст. 63).

Декілька норм Основного Закону встановлюють окремі вимоги щодо процедури притягнення особи до відповідальності. Зокрема, утримання громадянина під вартою після його затримання за підозрою у вчиненні злочину може тривати не більше як 72 години, після чого подальше ув'язнення можливе лише за рішенням суду. Тривале утримання людини в ув'язненні за обвинуваченням у вчиненні злочину (арешт) може здійснюватися лише на основі закону та за мотивованим рішенням суду (ст. 29). Так само за рішенням суду має здійснюватися проникнення до житла для проведення там обшуку, огляду, інших дій, які проводяться під час попереднього розслідування (ст. 30). Слід нагадати, що протягом кількох років після прийняття Конституції України зберігався порядок, за яким санкцію на арешт давав прокурор.

Підозрюваний, обвинувачений чи підсудний має право на захист (ст. 63), що означає: у разі відсутності в особі коштів на оплату захисника праця адвоката має бути оплачена державою.

Уразі скасування вироку як неправосудного і виправдання засудженої людини їй має бути відшкодована матеріальна і моральна шкода, яка виникла внаслідок безпідставного засудження (ст. 62).

51 к бачимо, в суспільстві і, передусім у його керівних структурах, має утвердитися новий підхід до судової влади, яка повинна розглядатися крізь призму поняття про демократичну правову державу. Ця філософія сприятиме опрацюванню правничої доктрини, яка ґрунтуватиметься на принципах:

—первинності прав людини щодо прав держави;

—первинності обов'язків держави щодо обов'язків людини;

—верховенства закону у діяльності посадових осіб;

—створення умов для реалізації конституційних прав громадян.

Лише прийняття такої доктрини дасть змогу розробити законодавство демократичної держави і ліквідувати хаотичність у законотворчій діяльності, в тому числі у тій ділянці, яка стосується природи юридичної відповідальності.

---

§ 5. ПІДСТАВИ ПРИТЯГНЕННЯ І ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Підставами притягнення по юридичної відповідальності є:

- а) наявність правової норми, що передбачає склад правопорушення;
- б) юридичний факт — вчинення самого правопорушення;

в) наявність правозастосовного акта, що набрав чинності.

Підстави звільнення від юридичної відповідальності передбачаються у кримінальному, адміністративному, трудовому та іншому законодавстві. Так, кримінальне законодавство передбачає випадки звільнення особи від кримінальної відповідальності (розділ IX Загальної частини КК України) та відбування покарання (розділ XII Загальної частини КІС України).

Підставами звільнення від кримінальної відповідальності є такі:

а) у зв'язку з дійовим каяттям. Тобто особа, яка вперше вчинила злочин невеликої тяжкості, щиро покалася, активно сприяла розкриттю злочину і повністю відшкодувала завдані нею збитки або усунула заподіяну шкоду (ст. 45 КК України);

б) у зв'язку з примиренням винного з потерпілим та відшкодуванням завданих особою, яка вперше здійснила злочин невеликої тяжкості збитків або усуненням заподіяної шкоди (ст. 46 КК України);

в) у зв'язку з передачею на поруки — особу, яка вперше вчинила злочин та щиро покалася, може бути звільнено від кримінальної відповідальності з передачею її на поруки колективу підприємства, установи чи організації за їхнім клопотанням за умови, що вона протягом року з дня передачі її на поруки виправдає довіру колективу, не ухилятиметься від заходів виховного характеру та не порушуватиме громадського порядку (ст. 47 КК України);

г) у зв'язку зі зміною обстановки — особу, яка вперше вчинила злочин невеликої або середньої тяжкості, може бути звільнено від кримінальної відповідальності, якщо буде визнано, що на час розслідування або розгляду справи в суді внаслідок зміни обстановки вчинене нею діяння втратило суспільну небезпечність або ця особа перестала бути суспільно небезпечною (ст. 48 КК України);

г) у зв'язку із закінченням строків давності — особа звільняється від кримінальної

відповідальності, якщо з дня вчинення нею злочину і до дня набрання вироком законної сили минули відповідні встановлені Кримінальним кодексом строки (ст. 49 К К України).

Підставами звільнення від адміністративної відповідальності є:

- а) давність притягнення до адміністративної відповідальності;

- б) передача матеріалів справи на розгляд товариського суду, громадської організації чи трудового колективу;

- в) обмеження усним зауваженням при вчиненні незначного адміністративного правопорушення.

Звільнення від дисциплінарної відповідальності. Власник або уповноважений ним орган чи фізична особа може замість накладення дисциплінарного стягнення передати питання про правопорушення на розгляд трудового колективу або його органу (ст. 152 КЗпП України).